

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9(075.8)

МОРГУН Володимир Федорович

*кандидат психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

БАГАТОВИМІРНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРИНЦИП ДОПОВНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ, УСТАНОВКИ І ВЧИНКУ

Сучасний розвиток психологічних теорій і шкіл відбувається за трьома сценаріями: критичне взаємовиключення, ігноруюча альтернативність, взаємозбагачувальне доповнення. Реалізація принципу доповнення діяльності, установки і вчинку на прикладі багатовимірної теорії особистості долає тенденції деяких підходів до монополії у психологічній науці та відкриває можливість більш глибокого методологічного дослідження відомих і конструювання нових видів діяльності людини, періодизації розвитку особистості, типології методів психодіагностики та людських ігор, що важливо для загальної, вікової, педагогічної психології та психології праці.

Ключові слова: *особистість, багатовимірна теорія особистості, теорія діяльності, теорія установки, теорія вчинку, періодизація розвитку особистості, типологія методів психодіагностики, типологія ігор, принцип доповнення.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток психологічних теорій і шкіл відбувається за трьома сценаріями, реалізацію яких можна знайти в психологічній літературі: критичне взаємовиключення, ігноруюча альтернативність, взаємозбагачувальне доповнення.

Випадки таких сценаріїв у новітній історії психологічної науки непоодинокі. Так, наприклад, Д. і С. Шульци, аналізуючи розвиток наукових шкіл у психології, стверджують, що «структурна психологія», «функціональна психологія», «гештальтпсихологія», «психоаналіз» і «гуманістична психологія» не витримали конкурентної методологічної боротьби і в результаті «критичного взаємовиключення» припинили своє автономне існування ще до кінця ХХ сторіччя [21]. Видатний український історик психології В.А. Роменець також не уникає крайніх оцінок. У його капітальній праці «Історія психології ХХ сторіччя» (у співавторстві з

І.П. Манохою) зустрічаємо глави з такими апокаліптичними назвами, як «Крах психоаналізу» або «Кінець ідеї інтеріоризації» тощо [14]. Ті ж Шульци вважають, що тільки дві школи психології – «біхевіоризм» і «когнітивна психологія», рухаючись паралельними курсами, перетнули рубіж ХХІ століття і мають види на «довгожителство» [21]. Імена А. Маслоу, К. Роджерса, їх психологічна спадщина є яскравим прикладом реалізації третього сценарію розвитку наукових шкіл, в якому домінує принцип доповнення, бо їм вдалося в гуманістичній парадигмі інтегрувати як психоаналіз, так і академічну психологію. С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьев, Р. Ассаджолі, Г.О. Балл [1] рухаються у цьому ж напрямку і роблять продуктивні спроби побудови цілісного «світу людини» (С.Л. Рубінштейн), «нового синтетичного людинознавства» (Б.Г. Ананьев), «психосинтезу Я» (Р. Ассаджолі) та інтеграції «раціо-гуманістичної психології» (Г.О. Балл).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнопсихологічна теорія діяльності (Г.О. Балл, Л.І. Божович, П.Я. Гальперін, О.К. Дусавицький, О.В. Запорожець, П.І. Зінченко, В.П. Зінченко, О.Ф. Іванова, Г.С. Костюк [2], О.С. Кочарян, Н.П. Крейдун, М.А. Кузнєцов, О.М. Лактіонов [4], О.М. Леонтьєв [5], С.Д. Максименко [6], С.Л. Рубінштейн, Г.Г. Петренко, А.В. Петровський, К.В. Сєдих [15], Г.К. Серєда, Н.Ф. Талізїна, Т.Б. Хомуленко [20] та ін.), загальнопсихологічна теорія установки (Д.М. Узнадзе [18], [19], його наукова школа – А.С. Прангішвілі, Ш.А. Надїрашвілі [12] та ін.), загальнопсихологічна теорія вчинку (В.А. Роменець [14], його послїдовники – І.П. Маноха, В.О. Татенко [16], Т.М. Титаренко та ін.) – є методологічними вершинами вітчизняної та світової психології. Спробуємо наблизити ці вершини одна до одної.

У процесі розбудови психологічної теорії особистості виділяють два діаметрально протилежні напрями – ідіографічний, тобто описово унікальний, розуміючий, художній (В. Дїльтей, К. Роджерс та ін.), і номотетичний (пояснювально-аналітичний), або нормативний, мірний, науковий (Г. Олпорт, В. Штерн, О.Ф. Лазурський та ін.). Крайнощі цих двох напрямів певним чином долає еkleктичний підхід (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм та ін.).

Утім, зняття суперечності між указаними напрямими можливе на основі діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного, який поступово складається у дослідженнях вітчизняних психологів – Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва [5], Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка [2], С.Д. Максименка [6], В.А. Роменця [14], В.В. Рибалки [13] та ін. За цим методом, теорія особистості має виводитися з однієї категорії, з вихідної «засадово-межової»

абстракції, або «клітинки» аналізу, яка під час її конкретизації допоможе дати розгорнуте психологічне уявлення про особистість, її сутнісний зміст, структуру зв'язків і розвиток» [8, с. 28]. Водночас номотетичний та ідіографічний напрями стають полюсами єдиного наукового підходу у вивченні особистості. Характеристика останньої на шляху сходження від абстрактного номотетичного розуміння до конкретного ідіографічного опису поступово «збагачується безліччю якостей, характеристик, параметрів (межово-безкінечного, тобто унікального)» [8, с. 28].

Завдання даного теоретико-методологічного дослідження – інтерпретація моністичної багатовимірної теорії особистості автора як синтезу психологічних теорій діяльності, установки і вчинку та демонстрація її інтегративно-евристичних можливостей у побудові періодизації розвитку особистості, типології методів психодіагностики та людських ігор.

Виклад основного матеріалу дослідження. У запропонованій автором теорії багатовимірного розвитку особистості проаналізовано три етапи, або кроки, сходження від абстрактного до конкретного (позначимо їх як I, II, III).

I. На першому етапі такого сходження вихідною «клітинкою», або засадово-межовою абстрактною одиницею аналізу, обирається категорія «діяльна особистість» [8, с.28]. Діяльність особистості тлумачиться значно ширше, ніж індивідуальна предметно-практична діяльність суб'єкта, а саме – як система людської життєдіяльності.

II. За системного методологічного розуміння особистості наступний, другий, крок конкретизації на шляху сходження від обраної абстрактної одиниці аналізу до більш конкретної її характеристики має здійснюватися відповідно до трьох принципів: а) онтологізації структури особистості; б) становлення зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) у цій структурі; в) детермінації розвитку особистості [8, с. 28]. Розглянемо ці принципи докладніше.

A. Онтологізація структури особистості передбачає визначення таких п'яти інваріантів, як: 1) просторово-часові орієнтації (на минуле, сучасне, майбутнє); 2) потребо-вольові естетичні переживання, пристрасність, небезсторонність (негативні, амбівалентні, позитивні); 3) змістовні спрямованості особистості (ділова: на предмет–засіб–продукт; комунікативна: на спілкування з іншою людиною; ігрова: на процес; самодіяльна: на самого себе); 4) рівні опанування досвідом (навчання, відтворення, пізнання, творчості); 5) форми реалізації діяльності (моторна, перцептивна, мовленнєво-розумова).

B. П'ять зазначених інваріантів утворюють жмуток векторів, які перетинаються в одній точці, «вузлі» (за О.М. Леонт'євим), або «хронотопі» (за М.М. Бахтінім) [9, с.81]).

В. Детермінація розвитку індивіда в особистість здійснюється, за даною теорією, на основі вирішення «головної рушійної суперечності між обмеженістю людини як природно-біологічної істоти та універсальністю людини як “родової” (суспільної) істоти)» [8, с. 29]. З іншого боку, через свою певну обмеженість людина не у змозі стати тотожною всій сукупності суспільних відносин і реалізувати відповідну до масштабу цієї сукупності суспільну сутність. Тому виникає необхідність відобразити цей бік особистості у понятті *індивідуальності*, тобто унікальності особистості конкретної людини як у природному, так і в суспільно-особистісному аспектах [8, с. 29].

III. Третій етап (крок) сходження від абстрактного до конкретного відбувається через «психологічну концептуалізацію структури зв'язків», розвитку п'яти виокремлених на другому кроці п'яти інваріантів онтологізації структури діяльної особистості.

Розглядаючи діалектично пов'язані інваріанти, можна виділити конкретні їх характеристики і суперечності, що задають кожен з них:

1) просторово-часові орієнтації особистості «складаються зі співвідношення локалізації особистості у минулому, сучасному й майбутньому» і визначаються вирішенням суперечності між буттям і небуттям матеріальних і духовних носіїв особистості – геному, тіла людини, тих, хто її знав, її діянь і творінь [8, с.29];

2) потребо-вольові переживання особистості виявляються в емоціях та естетичних почуттях, за якими стоять наявні й напружені потреби, мотиви, особистісні сенси, цілі, настанови. Структура потребо-вольових переживань представлена у вигляді певного співвідношення негативних (негідне, спотворене), амбівалентних (трагічне, комічне) і позитивних (прекрасне, піднесене) почуттів. Означені переживання задаються «суперечністю між життям індивіда (задоволенням потреб) і смертю (блокуванням або припиненням обміну речовин, енергії та інформації організму із середовищем)» [8, с.29];

3) змістовна спрямованість діяльності особистості відповідає усталеній системі поділу праці й онтогенезу суб'єкта діяльності й складається за змістом із наступних її видів: а) спрямованість на предметно-знаряддєво-результативне перетворення природи (праця у вузькому розумінні); б) спрямованість на суб'єктно-знакове пізнання та вплив на інших людей (спілкування); в) спрямованість на перетворення способів власної активності (гра, ритуал); г) спрямованість на пізнання та перетворення самого себе («самодіяльність» за терміном С.Л. Рубінштейна, але ширше, бо включає не тільки творче самовдосконалення, саморозвиток – за В.М. Бехтеревим, О.Ф. Лазурським, С.Б. Кузіковою [3] – людини, але і можливу самостагнацію, деградацію [15]).

Змістова спрямованість як інваріант особистості задається вирішенням суперечності «рід-природа», внаслідок чого людина як родова істота перетворюється з індивіда як споживача природних предметів на суб'єкта як виробника продуктів для задоволення своїх потреб, використовуючи знаряддя і свідому, ідеально-знакову кооперацію із суспільством [8, с. 29-30];

4) рівні оволодіння досвідом шикуються в таку ієрархію: а) вчення (передача досвіду від вчителя до учня); б) відтворення досвіду діяльності особистістю; в) пізнання як «теоретична установка» (за Ш.А. Надірашвілі [12]), «надситуативна активність» (за В.А. Петровським); г) творчість як вищий рівень оволодіння діяльністю. Зазначені рівні задаються розв'язанням суперечності між інтеріоризацією (розпредметненням) соціального та екстеріоризацією (опредметненням) індивідуального досвіду [8, с.32];

5) форми реалізації особистістю діяльності представлені таким чином: а) моторна (або матеріальна за П.Я. Гальперінім); б) перцептивна (за Н.Ф. Талізіню); в) мовленнєва; г) розумова (рефлексивна). Вони задаються вирішенням суперечності між підсвідомістю та свідомістю людини [8, с.33].

На підставі конкретно-психологічного аналізу п'яти розглянутих інваріантів формулюємо наступне визначення особистості: *Особистість* – це людина, що активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої, має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування досвідом і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи й непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням [8, с.33].

Запропоноване розуміння структури особистості може бути співвіднесене із психологічними поняттями, якими описується особистість [8, с.33].

Так, *темперамент* визначається динамічними особливостями просторово-часових орієнтацій і характеристик особистості.

Здібності пов'язуються автором з інваріантами рівнів і форм реалізації діяльності особистості. Унікальна структура розумових здібностей складає *менталітет* [9] особистості.

Ціннісні орієнтації, спрямованість особистості задаються потребо-вольовими переживаннями людиною змістів діяльності. Конкретним психологічним аналізом вони описуються як потреби (нужди – за Б.Ф. Скіннером та С.Д. Максименком), мотиви, сенси, цілі, настанови (установки, «аттітуди»).

Світогляд (внутрішній світ як «річ у собі», за І. Кантом) особистості виступає як певний синтез її менталітету і цінностей. Предметом світогляду є сама людина, її розуміння природного і суспільного світу та своїх місця і місії в ньому.

І.Г. Тітов, йдучи за Д.О. Леонтьєвим та С.Д. Смирновим, визначає світогляд більш розгорнуто – як «ядерний компонент індивідуального образу світу, що містить певним чином структуровані, імпліцитні та експліцитні, генералізовані уявлення особистості про закономірності та характеристики реального або ідеального (досконалого) світу, суспільства, людини» [17, с.3]. Очевидно, що множина «генералізованих структур» світогляду людини (за І.Г. Тітовим) відповідають і теорії багатовимірної особистості автора.

Характер виявляється у стабільності цілісної структури особистості, а *акцентуації* пов'язані з надмірним вираженням певних рис характеру і супроводжуються або особистими рекордами (у випадку відповідності акцентуації вимогам діяльності), або перенапруженням, чи неадекватністю поведінки людини (у випадку невідповідності акцентуації та діяльності).

Вчинковий підхід видатного українського психолога В.А. Роменця [14] не слід вважати альтернативою діяльнісному підходу, бо в такому випадку відбувається прихована синонімія (або взаємопідміна цих категорій). *Вчинок* не є синонімом будь-якої дії. Він передбачає момент вибору серед альтернатив (за І.П. Манохою), вольові зусилля для подолання перешкод (за Т.М. Титаренко), а також моральну самооцінку суб'єктного вибору особистості (за В.О. Татенком [16]).

У традиційних відповідностях між джерелом активності особистості та її видом (за О.М. Леонтьєвим [5]) первинна та вторинна установки (за *теорією установки* Д.М. Узнадзе [18], [19]) лежать в основі й укладають відому ієрархічну структуру індивідуальної діяльності О.М. Леонтьєва, а вчинок (за В.А. Роменцем [14]), на наш погляд, повинен заповнити існуючий пробіл у центральній ланці, бо є конгруентним ключовій категорії діяльнісного підходу – категорії «особистісного сенсу» (див. нижче табл. 1).

Вторинні соціально сформовані (фіксовані) установки, набуваючи спонукальної сили, що починає перевершувати за своєю потужністю первинні вітальні установки, стають «сублімованими потребами» (за З. Фрейдом), «квазіпотребами» (за К. Левіном), «ціннісними орієнтаціями» (за М. Рокичем), «спрямованостями особистості» (за О.М. Леонтьєвим), «нуждами» (за С.Д. Максименком [6]).

Отже, у розвиток відповідних ідей Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна, Д.М. Узнадзе, на основі

багатовимірної теорії особистості набуває подальшої конкретизації структура («морфологія») індивідуальної, особливої діяльності.

Таблиця 1

Співвідношення психологічних категорій, що характеризують структуру діяльності в теоріях діяльності, вчинку та установки (за О.М. Леонтьєвим, у модифікації В.Ф. Моргуна)

Потреба (індивідуально-практична первинна установка, за Д.М. Узнадзе; нужда, за С.Д. Максименком)	Поведінка (за Б.Ф. Скіннером)
Мотив (як опредметнена потреба, за О.М. Леонтьєвим)	Діяльність
Особистісний сенс (як співвідношення реальнодіючого мотиву і мети)	Вчинок (як дія, що потребує вибору, волі та моральної оцінки, за В.А. Роменцем)
Мета	Дія
Вторинна «фіксована установка» (за Д.М. Узнадзе [33])	Операція

Така конкретизація й модифікація індивідуальної діяльності особистості може бути представлена нижче у таблиці 2 [8, с.31]. Дана структура дає змогу здійснювати аналіз і конструювання конкретних видів діяльності, що особливо важливо для педагогічної психології та психології праці. Як бачимо, в досить традиційній для вітчизняної психології особистісно-діяльнісній парадигмі маємо низку інноваційних надбань.

Таблиця 2

Психологічна структура індивідуальної діяльності особистості (за В.Ф. Моргуном)

Джерело активності особистості	Форма активності	Об'єкт активності
Потреба (нужда), первинна установка	Поведінка	Природне й соціальне довкілля
Мотив	Діяльність	Предмет
Сенс	Вчинок	Завдання
Мета	Дія	Продукт
Вторинна установка	Операція	Результат (за стандартних умов)

По-перше, уточнено номенклатуру основних видів людської діяльності та їх послідовності як провідних у онтогенезі. Бо в психологічних наукових школах не було загально прийнятої номенклатури основних видів людської діяльності ні за кількістю, ні за змістом.

Наприклад, лідер Санкт-Петербурзької школи Б.Г. Ананьєв виходив з такого їх переліку: *гра* – спілкування – пізнання – *праця*. Лідер однієї з Московських психологічних шкіл О.М. Леонтєв [5] обстоював дещо інший: *гра* – навчання – *праця* (з імплікованим спілкуванням, яке присутнє у кожному з трьох основних видів діяльності). Як видно, два корифеї психології знайшли консенсус тільки стосовно *гри* і *праці*, що виділені курсивом.

Багатовимірна теорія особистості уточнює кількість, зміст і послідовність основних видів діяльності особистості в онтогенезі: *праця* – спілкування – *гра* – самодіяльність.

Перетворення в ході життя основних діяльностей у провідні можна підсумувати за допомогою такої схеми: **праця** – спілкування – гра – самодіяльність; **спілкування** – гра – самодіяльність – **праця**; **гра** – самодіяльність – **праця** – спілкування; **самодіяльність** – **праця** – спілкування – гра.

Предметно-маніпулятивна діяльність у ранньому онтогенезі є первинним видом *праці*. Ще М.Я. Басов у своїй блискучій «Педології» (1932) розглядав гру і дитячу працю як два споріднених типи діяльності дитини. К. Коффка (1934), досліджуючи основну функцію дитинства на рівні навчання, прийшов до такого висновку: «Якщо ми приймемо, що навчання об'єктивно є трудовою діяльністю, то прийдемо до правильного розуміння дитинства, протягом якого обсяг та інтенсивність навчання (праці, за Коффкою, – В.М.) далеко перевищує всі пізніші періоди» (с.31). Система виховання сліпоглухонімих дітей також доводить пріоритет трудової діяльності, співпраці (самообслуговування, догляд, прибирання, володіння знаряддями тощо) у розвитку психіки і особистості (Мещеряков, 1974). Не випадково і теорія поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна пропонує починати навчання в будь-якому віці з моторної форми дії, тобто – з реального перетворення предметів або їх моделей, що характерно саме для праці.

З моменту «комплексу поживлення» дитина з предметного світу виділяє найближчу людину; спрямованість на людей у подальшому стане головною у мотивації *спілкування*.

Просування на шляху психічної зрілості автономізує дітей, які через *ігрову* діяльність продовжують удосконалювати себе у *процесах* праці (ділові ігри), у *процесах* спілкування (рольові ігри, соціограми, за Дж. Морено), у *процесах самодіяльності* (психодраматичні ігри, за Дж. Морено, сценаристом, режисером і співвиконацем яких виступає сама людина). Є вчені, що наполягають на домінуванні гри протягом усього життєвого шляху. Ф. Бартлетт, наприклад, дав своїй монографії, присвяченій психології дорослого життя, красномовну назву: «Психіка людини у праці та грі» (1959). Але й вони не

заперечують а ні проти праці (Бартлетт), а ні проти існування «ширих (неігрових)» стосунків між людьми (Е. Берн, «Ігри, в які грають люди», 1988), а ні проти «серйозних» видів діяльності (І. Хейзінга, «Людина, що грає», 1992).

Заміна навчання (за О.М. Леоньєвим), або пізнання (за Б.Г. Ананьєвим) на самодіяльність є ще однією інновацією багатовимірної теорії особистості. Але вона ніяк не применшує ролі навчання в житті людини. Навпаки, *навчання, відтворення, пізнання (учіння), творчість*, складаючи окремих четвертий інваріант в структурі особистості – рівнів опанування досвідом – стають дотичними до кожного з основних видів діяльності протягом усього життя людини, а не тільки однією з них – навчальною діяльністю, характерною переважно для школярсько-студентського віку.

По-друге, у логіці запропонованої теорії знаходять своє психологічне наповнення й інші поняття, зокрема, психічної й соціальної зрілості особистості, періодизації розвитку особистості протягом життя [7; 8; 10]. У цілісній періодизації узагальнені погляди Л.С. Виготського, Л.І. Божович, Г.С. Костюка, Д.Б. Ельконіна на періодизацію розвитку дитини та Е. Еріксона, Ш. Бюлер, Д. Бромлей та інших – дорослої людини (Моргун, 1981, 1995, 2013). У дитячому віці головними критеріями періодизації і становлення особистості вважається динаміка соціальної ситуації розвитку, динаміка провідних діяльностей та динаміка власних особистісних новоутворень у зазначеному порядку значущості. У дорослому віці ця послідовність суттєво змінюється, переієрархізується. Особистісні новоутворення дорослого стають вирішальними – завдяки ним він сам обирає, що робити, тобто провідну діяльність, із ким мати стосунки, тобто соціальну ситуацію власного розвитку. Схематично це виглядає так (див. нижче рис. 1).

У контексті багатовимірної теорії особистості нова схема періодизації базується на п'яти інваріантах структури особистості. Водночас недоцільно відмовлятися від класичних критеріїв періодизації Л.С. Виготського, Л.І. Божович, Д.Б. Ельконіна, Г.С. Костюка, але їх слід опосередковувати через структуру особистості. Тоді соціальну ситуацію розвитку і провідну діяльність слід розглядати не як зовнішні відносно особистості, а як змістовні спрямованості (направленості) діяльності особистості. Таким чином, можна уникнути підміни періодизації розвитку самої особистості «періодизацією соціальних інститутів і зовнішніх впливів», що часто і відбувається.

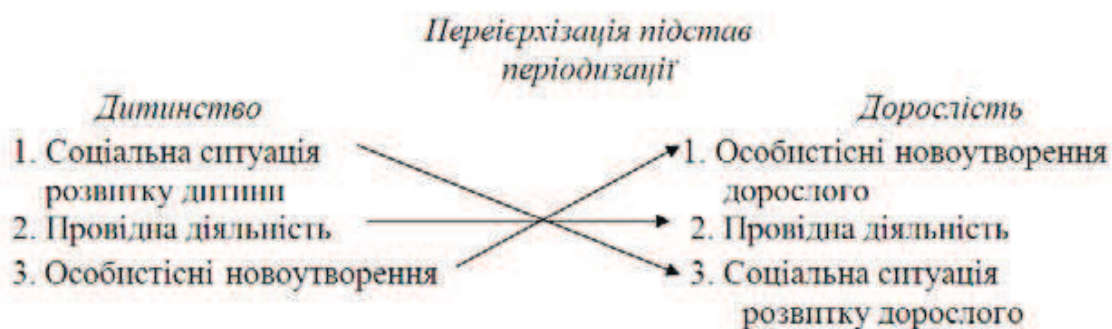


Рис. 1. Динаміка підстав періодизації розвитку особистості від дитинства до дорослості (за В.Ф. Моргуном)

Відповідно до вищезазначених вихідних положень, усе життя людини розподіляється на чотири основні періоди (див. нижче табл. 3).

У першому періоді життя переважає ділова спрямованість дитини на предметно-знарядчево-продуктивне пізнання і перетворення довкілля. Це підтверджується тією обставиною, що вже немовля починає з предметно-маніпулятивної діяльності у співпраці з дорослим, у дошкільному віці провідними діяльностями стають ділові, рольові ігри, у шкільному – навчання предметним діяльностям, вибір професії.

У другому періоді розвитку особистості переважає спілкування, приміром, у підлітковому віці – у вигляді товаришування і дружби, в отрочстві – у формі емоційно забарвленого кохання, а у молодості – створення сім'ї та народження і виховання дітей.

Третій період пов'язується із працею як «серйозною грою» з амбівалентною орієнтацією на теперішнє, що виявляється у досягненні не тільки професійної майстерності, а й визнання у справі свого життя.

Четвертий період переходить у самодіяльність особистості, де домінують такі види діяльності як наставництво, спогади і самообслуговування.

У наведеній таблиці кожен із чотирьох періодів має характерну для нього просторово-часову орієнтацію й емоційну забарвленість. Так, для співпраці дитини з дорослим властива амбівалентна, зі швидкою зміною настроїв, орієнтація на сьогоднішнє, для спілкування юнаків притаманна «оптимістична орієнтація» на майбутнє, у «серйозних ділових іграх» дорослого наявна амбівалентна орієнтація на сьогоднішнє, а для самодіяльності людини поважного віку характерна ностальгічна орієнтація на минуле.

Другій групі підстав періодизації відповідають рівні опанування досвідом і форми реалізації діяльності. Кожен із періодів включає в себе три стадії: навчання, відтворення, творчості. Вони, в свою чергу, складаються з послідовних фаз розвитку: а) моторики, б) перцепції, в) мовленнєво-розумової форм реалізації діяльності.

Таблиця 3

**Вікові етапи періодизації багатовимірного розвитку особистості
протягом життя (за В.Ф. Моргуном, 2014)**

Періоди (за орієнтаціями, переживаннями, напрямленостями)	Стадії (за рівнями і формами діяльності)	НАВЧАННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ВІДТВОРЕННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ТВОРЧИСТЬ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)
	Нормативні «кризи» адаптації-деадаптації	Нормативні «кризи» автономії-залежності	Нормативні «кризи» адаптації-деадаптації	
	<i>Криза новонародженості: «перший подих», 0-3,5 міс.</i>	<i>Криза немовляти: «перший крок», 11-18 міс.</i>	<i>Криза новонародженості: «перший подих», 0-3,5 міс.</i>	
СПІВПРАЦЯ (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	1. Вік немовляти: до 1 року	2. Раннє дитинство: 1-3 роки	3. Дошкільне (ігрове) дитинство: 4-6 років	
	<i>Криза дитинства: «відповідальність», 6-7 років</i>	<i>Криза молодшого школяра: «незалежність», 9-10 років</i>	<i>Криза дитинства: «відповідальність», 6-7 років</i>	
СПІЛКУВАННЯ (з оптимістичною орієнтацією на майбутнє)	4. Молодше-шкільне дитинство: 7-9 років	5. Отроцтво (підліток): 10-14 років	6. Юність: 15-18 років	
	<i>Криза юності: «покликання» 18-19 років</i>	<i>Криза молодості: «сім'я», «майстерність» 23-28 років</i>	<i>Криза юності: «покликання» 18-19 років</i>	
«СЕРЬОЗНА ГРА» (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	7. Молодість: 19-25 років	8. Дорослість: 26-35 років	9. Зрілість: 36-60 років	
	<i>Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років</i>	<i>Криза похилого віку: «мемуари», 70-80 років</i>	<i>Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років</i>	
САМОДІЯЛЬНІСТЬ (з ностальгічною орієнтац. на минуле)	10. Похилий (поважний) вік: 61-75 років	11. Старість: 75-90 років	12. Довгожителство: більше 90... років	

Динаміка переходів по стадіях і періодах включає в себе кризові етапи і етапи еволюційного розвитку. При переході від стадії творчості до навчання мають місце кризи «адаптації-дезадаптації»; на стику навчання-відтворення – кризи «автономії-залежності», на стику відтворення-творчості мають місце кризи «самоактуалізації-конформізму».

По-третє, теорія багатовимірного розвитку особистості утворює фундамент для психологічного вивчення конкретної людини за допомогою системи методів [9; 11]. Водночас методи об'єднуються у групи, що відповідають п'яти розглянутим раніше інваріантам структури особистості.

Застосування методів психодіагностики має враховувати загальну логіку дослідження, що містить спочатку емпіричний і теоретичний аналіз стану розроблюваної проблеми з використанням розумового (мисленнєвого) експерименту й техніки моделювання, після чого можливий дослідницький контакт із піддослідним, коли за допомогою певних методик отримуються і фіксуються емпіричні дані, які далі піддаються первинній математичній обробці, кількісному аналізу і, урешті решт, – якісній інтерпретації, поясненню вірогідних результатів, на основі чого формулюються висновки. Останні перевіряються запровадженням і випробуванням у практику.

Розглянемо типологію методів психодіагностики докладніше (див. також нижче рис. 2).

1. Під час дослідження орієнтації у просторово-часовій перспективі особистості піддослідного виділяється дві можливі часові перспективи – власне піддослідного і дослідника. Залежно від погляду дослідника на певний віковий період у житті піддослідного, можуть використовуватися *біографічний* метод (орієнтація на минуле), метод *зрізів* (орієнтація на «тут і тепер», тобто на актуальне сучасне) та *лонгітюдний*, або пролонгований, метод (орієнтація на майбутнє).

2. За особливостями потребо-вольового ставлення піддослідного до психодіагностики, методи дослідження особистості розподіляються на три групи – *прямі* (за адекватної мотивації піддослідного на умови дослідження), *непрямі*, або *проективні* (де мета маскується), та *природні*, коли людина не підозрює про свою участь у дослідженні та його мету.

3. Залежно від змістовної спрямованості взаємодії дослідника й піддослідного, розрізняються методи *експерименту*, *спостереження*, *опитування* (бесіда, інтерв'ю, анкетування) та *інтроспекції* (самоспостереження).

4. Щодо рівня взаємодії може бути виділений *формувальний* (навчальний), *констатувальний* і *розвивальний* методи.

5. Залежно від переважаючої форми діяльності піддослідного

вирізняються *практичні* (інструментальні), *демонстраційні* (наочні), *вербальні* й *нейропсихологічні* методи.

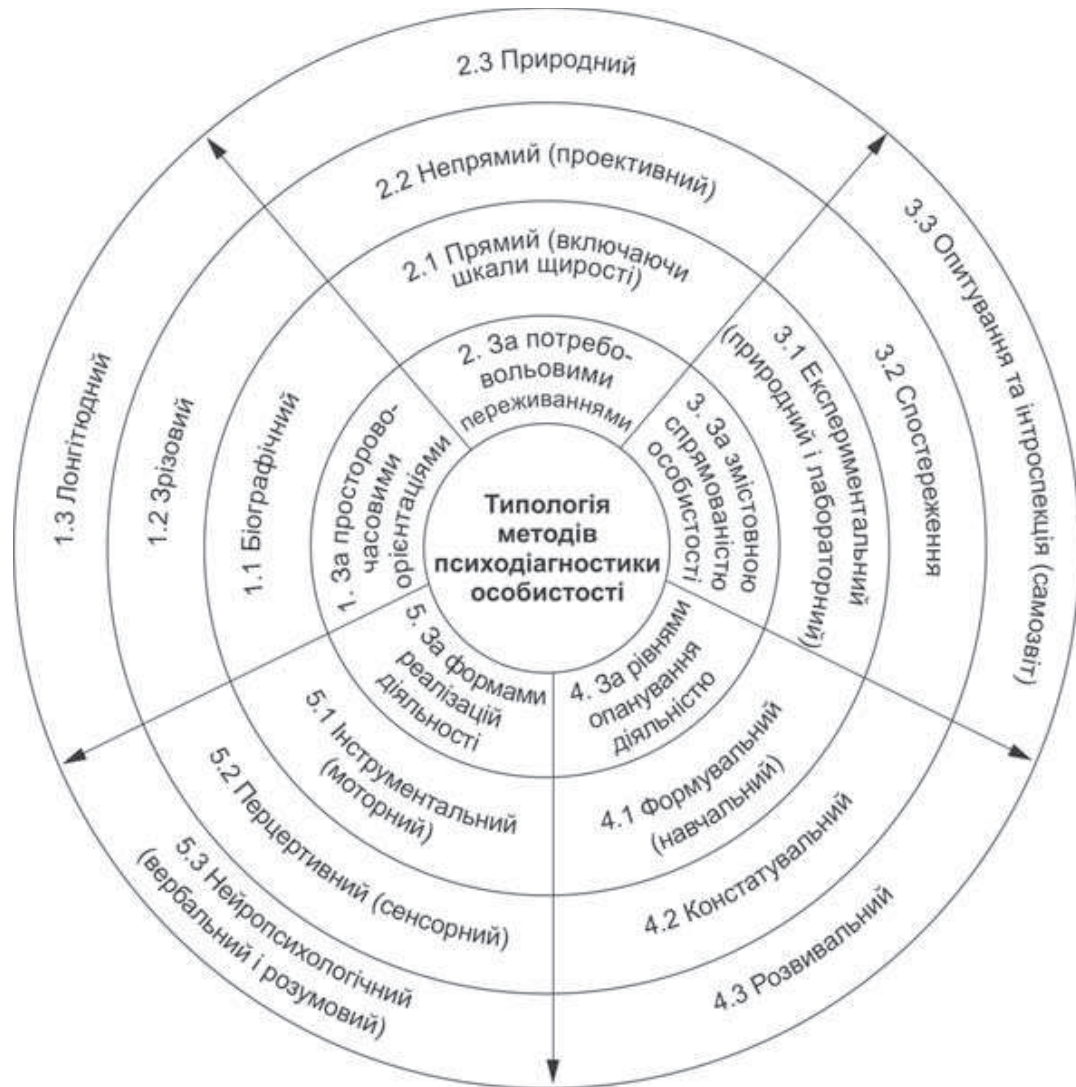


Рис. 2. Багатовимірною типологією методів психодіагностики особистості
(за В.Ф. Моргуном)

На основі багатовимірної концепції особистості автором модифіковано або розроблено такі конкретні методики: мотивації навчання (вибір улюблених навчальних предметів; парних порівнянь мотивів учня; опитувальник мотивації кохання; методика вивчення діяльнісної структури професійної адаптації (В.Ф. Моргун, Н.О. Чайкіна); методики складання: характеристики-рекомендації випускника школи; історико-психологічного портрету фахівця (В.Ф. Моргун, В.В. Колодочка); методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання освіти і профорієнтації;

опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини; методика багатовимірного аналізу вільних словесних асоціацій (В.Ф. Моргун, В.М. Дузенко), методика багатовимірного аналізу документів абітурієнта; експертна співбесіда з абітурієнтом; обстеження оптанта в ході профконсультативного тренінгу (В.Ф. Моргун, Н.О. Гончарова, В.В. Колінько, Т.М. Пазюченко) [9; 11].

По-четверте, в епоху демонополізації словесного методу педагогічна психологія звертається до різних форм активного залучення особи до життя. Парадоксально, але факт, що видатні корифеї театральної педагогіки готують акторів до акторської праці, яка обмежена рамками сцени, активнішими методами, ніж шкільні вчителі й вишівські викладачі готують своїх вихованців до професійного життя, не обмеженого жодними рамками.

Для обґрунтування можливості багатовимірного психолого-педагогічного аналізу особи і *активних ігрових методів* [7; 8; 13] пошлемося на наступне міркування В.І. Немировича-Данченка: «Для мене жодна форма сценічного мистецтва не має права відкидати область психології, чи буде це художній реалізм або щось, що наближається до символізму». Не випадково до мистецтва як потужного засобу пізнання людської індивідуальності зверталися такі видатні вчені, як Л.С. Виготський («Психологія мистецтва»), М.М. Бахтін («Естетика словесної творчості») та ін. Саме багатовимірне розуміння особистості актора (правда, імпліцитно) демонструє в своїй «Роботі актора над собою» класик театральної педагогіки К.С. Станіславський. Поглянемо на систему К.С. Станіславського крізь інваріанти багатовимірної теорії особистості.

1. *Просторово-часові орієнтації* в багатовимірній теорії особистості завдаються протиріччям між минулим і майбутнім, яке вирішується на «сцені» сьогодення. І саме ці проблеми обговорює Станіславський в таких розділах, як «Шматки і завдання»; «Надзадача»; «Навскрізна дія»; «Перспектива артиста і ролі»; «Темпоритм»; «Логіка і послідовність»; «Витримка і закінченість».

2. *Потребо-вольові* переживання особи визначаються протиріччями між позитивними (прекрасне, піднесене) і негативними (потворне, низьке) естетичними почуттями, проміжні амбівалентні форми яких складають трагічне і комічне. Наскільки важлива ця сфера людської індивідуальності для К.С. Станіславського, вказує те, що всю першу частину «Роботи актора над собою» він присвячує «творчому процесу переживання». Почуття, емоції, переживання розглядаються ним у таких розділах, як «Відчуття правди і віра»; «Емоційна пам'ять»; «Двигуни психічного життя»; «Лінія прагнення двигунів психічного життя»; «Сценічна чарівність і манкість».

3. *Змістовна спрямованість діяльності* особистості задається протиріччям між обмеженістю індивіда і відносною безмежністю природи і суспільства. До основних видів спрямованості, таким чином, можна віднести ділову (на працю), комунікативну (на спілкування) і самодіяльну спрямованість (на самого себе). Спеціально підкреслимо, що саме в такій послідовності йде аналіз змістовної роботи актора над собою і у К.С. Станіславського! (Див., наприклад, розділи: «Дія»; «Якби»; «Пропоновані обставини»; «Спілкування»; «Пристосування...»; «Внутрішнє сценічне самопочуття»; «Етика і дисципліна»).

4. *Рівні опанування досвідом* утворюються полюсами «навчання-творчість», включаючи проміжні рівні відтворення і пізнання (учіння). І знову, в роботі К.С. Станіславського знаходимо всю гаму цих рівнів: «Дилетантизм»; «Сценічне мистецтво і сценічне ремесло», а вся друга частина «Роботи актора...» присвячена найвищому рівню опанування досвідом – «творчому процесу втілення».

5. І, нарешті, *форми реалізації діяльності* в багатовимірній теорії завдаються протиріччям між підсвідомістю і свідомістю. Основними формами виступають: моторна, перцептивна і мовленнєво-розумова. І цей інваріант Станіславський не залишає таким, що не пропрацював (див., наприклад, розділи: (1) «Звільнення м'язів»; «Фізкультура»; «Зовнішнє сценічне самопочуття»; «Підсвідомість у сценічному самопочутті артиста»; (2) «Сценічна увага»; «Уява»; (3) «Спів і дикція»; «Мовлення і його закони»; «Логіка...»).

Інтегрують особу в цілісність наступні розділи К.С. Станіславського: «Характерність»; «Загальне сценічне самопочуття»; «Основи системи»; «Як користуватися системою». «Діяльну особу» актора необхідно доводити до вершин хоча би кваліфікованого «ремесла» за допомогою активних методів підготовки. Тонкий психолог К.С. Станіславський сміливо пише про такі непопулярні методи, як: «Тренінг і муштра»; «Вправа і етюди». Забезпечити привабливість цих методів для студентів ВНЗ можуть найрізноманітні ігри.

Реалізуючи завдання особистісно-орієнтованої освіти (І.Д. Бех, І.А. Зязюн [2], С.Д. Клепко, В.Р. Ільченко, С.Д. Максименко, Г.Ф. Москалик, Т.Б. Поясок, В.В. Рибалка, А.П. Самодрин, В.А. Семиченко, В.О. Татенко, Т.А. Устименко, О.Я. Чебикін та ін.) та розробки активних, комунікативних, діалогічних методів навчання та психокорекції (Н.І. Білик, Р.М. Білоус, М.В. Гриньова, Г.В. Дьяконов, В.В. Зелюк, О.В. Киричук, О.С. Куш, К.В. Седих, Н.М. Тарасевич, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, С.П. Яланська, Т.С. Яценко та ін.), евристичною виявляється типологія вказаних методів (див. нижче табл. 4).

Таблиця 4

**Типологія дидактичних та психокорекційних ігор
на основі багатовимірної теорії особистості (за В.Ф. Моргуном)**

Інваріанти структури особистості, що покладені в основу типології ігор				
<i>1.Просторово-часові орієнтації особистості</i>	<i>2.Потребо-вольові переживання</i>	<i>3.Змістовні спрямованості особистості</i>	<i>4.Рівні опанування досвідом</i>	<i>5.Форми реалізації діяльності</i>
1.1.Історичні ігри (за методом прецедента)	2.1.Жорстокі ігри, трагедії	3.1.Ділові, організаційно-діяльнісні ігри	4.1.Дидактичні ігри	5.1.Предметно-маніпулятивні ігри
1.2.Оперативно-тактичні ігри	2.2.Спокійні або азартні ігри (з амбівалентними переживаннями)	3.2.Рольові ігри, ігри-змагання, соціодрами	4.2.Ігри-вправи, Репродуктивні ігри	5.2.Наочні, ігри-спостереження
1.3.Прогностичні, стратегічні ігри	2.3.Піднесені ігри, комедії	3.3.Ігри-саморозкриття (рефлексивні), психодрами	4.3.Творчі (конструктивні, дослідницькі, евристичні ігри)	5.3.Вербальні, інтелектуальні ігри

У багатовимірній теорії особистості *гра* визначається як «діяльність, змістом якої є процес функціонування з моделями-заступниками предметів інших діяльностей. Дії з моделями праці породжують *ділові ігри*, з моделями спілкування – *рольові ігри*, з моделями самого себе – *психодраматичні ігри*».

Як бачимо у табл. 4, згідно з інваріантами структури особистості можуть бути виділені або сконструйовані такі типи і види ігор:

1) за просторово-часовими орієнтаціями: на минуле – історичні ігри, ігри за методом прецеденту; на сучасне – оперативно-тактичні ігри; за орієнтацією на майбутнє – прогностичні та стратегічні ігри;

2) за потребо-вольовими переживаннями: негативними – жорстокі ігри, ігри-трагедії; амбівалентними – спокійні або азартні (зі слабкими або гострими амбівалентними переживаннями); за позитивними емоціями – ігри-комедії, піднесені ігри;

3) за змістовними спрямованостями особистості: на предмет-результат справи – ділові ігри; на інших людей – рольові ігри, соціодрами; на процес діяльності – ігри за сценарієм, організаційно-діяльнісні ігри, ігри за правилами (від максимальної регламентації

сценарію й заданого наперед фіналу до максимальної свободи в межах правил і непередбачуваності фіналу, за слухним міркуванням А.О. Остапенка); за змістовною спрямованістю на власну особу – ігри саморозкриття, «психодрами»;

4) за рівнями опанування діяльності: навчання – дидактичні ігри; відтворення – ігри-вправи, репродуктивні ігри; учіння, пізнання – дослідницькі, пізнавальні ігри; за рівнем творчого опанування діяльності – конструктивні, евристичні, креативні ігри;

5) за формами реалізації діяльності: моторно-практична – предметно-маніпулятивні, інструментальні ігри; наочно-образна (сенсорно-перцептивна) – ігри-спостереження, наочні ігри; мовленнєва – вербальні ігри; за розумовою формою реалізації діяльності – інтелектуально-розумові ігри. Отже, побудова на основі багатовимірної теорії особистості системи ігор допомагає озброїти педагога і практичного психолога дієвими інтерактивними засобами розвитку, корекції, реабілітації як юної, так і дорослої особистості. І, зокрема, ділові ігри у навчанні зробляють захоплення бізнесом не конкурентом, а фасилітатором мотивації освіти учнів, юних та дорослих студентів.

Висновок даного теоретичного дослідження полягає в тому, що реалізація принципу доповнення діяльності, установки і вчинку на прикладі багатовимірної теорії особистості:

1) долає тенденції деяких підходів до монополії в психологічній науці;

2) відкриває *перспективу* більш глибокого теоретико-методологічного дослідження відомих і конструювання нових видів діяльності людини, періодизації розвитку особистості, типології методів психодіагностики та людських ігор, що важливо для загальної, вікової, педагогічної психології та психології праці.

Список використаних джерел

1. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г.О. Балл // Психологія і особистість. – К.-Полтава, 2015. – № 2. – Ч. 1. – С. 6-22.

2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.

3. Кузикова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія / С.Б. Кузикова.– Суми : МакДен, 2012.– 410 с.

4. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта / А.Н. Лактионов. – Харьков : БизнесИнформ, 1998. – 492 с.

5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. [Электронный ресурс] / А.Н.Леонтьев. – Режим доступа к тексту книги (М. : Политиздат, 1975) : <http://lib.ru/PSIHO/LEONTIEV/dsl.txt>

6. Максименко С.Д. Психологія особистості. Підруч. / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К. : ТОВ «КММ», 2007. – 295 с.

7. Монистическая концепція многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 годы / [составитель В.Ф. Моргун]. – Полтава, 1989. – 56 с.

8. Моргун В.Ф. Концепция многомерного развития личности и ее приложения/ В.Ф. Моргун // Философская и социологическая мысль. – К., 1992. – № 2. – С. 27-40.

9. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. –К. : ВД «Слово», 2012. – 462 с.

10. Моргун В.Ф. Другий і третій віки людини у контексті періодизації багатомірного розвитку особистості. Додаток / В.Ф. Моргун // Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник / авт. вступу, додатку і ред. В.Ф. Моргун. – К. : ВД «Слово», 2013. – С. 260-264.

11. Моргун В.Ф. Підвищення культури екзистенціальних виборів людини засобами психодіагностики / В.Ф. Моргун // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток. Колективна монографія [Текст] / [Боришевський М.Й., Завацька Н.Є., Карпенко З.С., Кузікова С.Б., Савчин М.В. та ін.; відп. ред. Г.Є. Улунова]. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – С.175-200.

12. Надирашвили Ш.А. Особенности закономерностей действия установки на различных уровнях психической активности человека / Ш.А. Надирашвили // Психологические исследования, посвященные 85-летию со дня рождения Д.Н. Узнадзе / под ред. А.С. Прангишвили. – Тб. : Мецниереба, 1973.– С. 266-273.

13. Рибалка В.В. Моністична теорія багатомірного розвитку особистості у працях В.Ф. Моргуна // Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: навч. посібник / В.В. Рибалка. – Одеса : Букаєв В.В., 2009. – С.352-370.

14. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха; вступ. стаття В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.

15. Седих К.В. Делінквентний підліток. Навч. посібн. / К.В. Седих, В.Ф. Моргун. – К. : Видавн. дім «Слово», 2015. – 272 с.

16. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монография / В.А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.

17. Тітов І.Г. Психологічні аспекти світогляду особистості / І.Г. Тітов // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2011. – № 1. – С. 2–5.

18. Узнадзе Д.Н. Мотивация – период, предшествующий волевому акту / Д.Н. Узнадзе // Психология личности. Тексты / под ред Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 80-84.

19. Узнадзе Д.Н. Общее учение об установке [Электронный ресурс] / Д.Н. Узнадзе. – Режим доступа к разделам книги «Психологические

исследования» (М.: Наука, 1966. – С. 140-152, 164-169, 180-183): <http://flogiston.ru/library/usnadse>

20. Хомуленко Т.Б. Теоретичні та практичні аспекти дослідження іміджу: монографія / Т.Б. Хомуленко, Ю.Г. Падафет, О.В. Скориніна. – Х. : Інжек, 2005. – 269 с.

21. Шульц Д.П. История современной психологии / Д.П. Шульц, С.Э. Шульц; пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1998. – 528 с.

V. Morgun

MULTIDIMENSIONAL THEORY OF PERSONALITY AND THE ADDITIONALITY PRINCIPLE OF ACTIVITY, SETTING AND ACTION

The current development of psychological theories and schools takes place in three scenarios, the implementation of which can be found in psychological literature: critical interconnection, ignoring alternatives, intergranular additions. In this theoretical and methodological research, the monistic multidimensional the author's theory of personality is considered as a synthesis of psychological theories of activity, setting and action, and its integrative-heuristic possibilities in the construction of periodization of personality development, typology of methods of psychodiagnostics and human games are revealed. The implementation of the additionality principle of activity, setting and act on the example of a multidimensional personality theory overcomes the tendencies of some approaches to monopoly in psychological science and opens the prospect of a more profound methodological research of known and constructing new types of human activity, periodization of the development of personality, typology of methods of psychodiagnosis and human games, which is important for general, age, pedagogical psychology and labor psychology.

Key words: *personality, multidimensional theory of personality, theory of activity, theory of setting, theory of action, periodization of personality development, typology of methods of psychodiagnostics, game typology, additionality principle.*

Надійшла до редакції 23.03.2017 р.